

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΠΑΔΑΚΗΣ

Εντεταλμένος Ερευνητής Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας
 Νεωτέρου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Δρ Διεθνών Σχέσεων
 Γ.Γ. του Δ.Σ. της Ι.Α.Ε.Σ.-Μ.

**«ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΚΥΡΙΩΝ»
 ΑΘΗΝΑΣ-ΒΕΛΙΓΡΑΔΙΟΥ
 (1962)**

Η ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ
 ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΒΕΡΩΦ - ΡΟΡΟΝΙΣ

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί ελληνική μετάφραση του πρωτότυπου σερβικού διπλωματικού εγγράφου με επίκεντρο τις συναντήσεις ανάμεσα στον Έλληνα Υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ και τον Γιουγκοσλάβο ομόλογό του Κοζά Ρορονί¹, στο πλαίσιο της ανεπίσημης επίσκεψης του τελευταίου στην Αθήνα μεταξύ 1^{ης} και 3^{ης} Δεκεμβρίου 1962. Το σημείωμα, το οποίο απόκειται στο Αρχείο του Γιόζιπ Μπροζ Τίτο στο Βελιγράδι, συντάχθηκε από τη γιουγκοσλαβική διπλωματική υπηρεσία² ενώ έχει ήδη δημοσιευθεί η εκδοχή της ελληνικής πλευράς για τις συνομιλίες οι οποίες κατέληξαν στη δεύτερη «συμφωνία κυρίων» για το Μακεδονικό Ζήτημα.³ Η πρώτη αντίστοιχη συμφωνία έγινε την 1^η Ιουλίου

1 Ο Κότσα Πόποβιτς (1908-1992) ήταν Υπουργός Εξωτερικών της Γιουγκοσλαβίας μεταξύ 1953 και 1965 καθώς και Δεύτερος Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως το 1966-1967.

2 Φωτοαντίγραφο του πρωτότυπου από τα γιουγκοσλαβικά αρχεία δημοσιεύθηκε στο Σπυρίδωνας Σφέτας, Στη σκιά του Μακεδονικού: η κρίση Αθήνας-Βελιγραδίου στη δεκαετία του 1960, Επίκεντρο, 2007, σσ. 251-265. Η μέχρι σήμερα ανέκδοτη μετάφραση του εγγράφου στα ελληνικά παρατέθηκε για πρώτη φορά στο Γιώργος Καλπαδάκης, «Κοινωνία, πολιτών, μη-κρατικοί φορείς και ελληνική εξωτερική πολιτική. Το μακεδονικό από την περίοδο της 'σιωπής' ως την πρόωμη μεταψυχροπολεμική περίοδο», Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 2009, σσ. 729-747.

3 Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΔΙΑΥΕ), Πρεσβεία Λονδίνου: 1962/1.1/6604/ΣΤ/2-27/12/62 το οποίο δημοσιεύθηκε αυτούσιο στο Γιώργος Καλπαδάκης, *Το μακεδονικό ζήτημα*,

ου 1960 στα νησιά Μπριόνι, όπου οι δύο πλευρές συμφώνησαν «*με αμοιβαίες προσπάθειες... να αποφύγουμε ώστε το ζήτημα αυτό να οδηγήσει σε κάποια σοβαρή διένεξη*», όπως ανέφερε ο Πόποβιτς.⁴ Το ζήτημα είχε πλέον μετασηματισθεί από ένα θέμα ασφάλειας σε ζήτημα ταυτοτήτων⁵, με αποτέλεσμα η διένεξη να προκαλεί αντιδράσεις που δυσχέραιναν τις ευρύτερες διμερείς σχέσεις ανάμεσα στις δύο χώρες και να απαιτεί τη συνομολόγηση μιας «φόρμουλας» ικανής να αφαιρέσει το εκρηκτικό περιεχόμενο αυτής της «τορπίλης», όπως θα τόνιζε και ο Αβέρωφ στις συνομιλίες.

Σημείωμα: Περί των συνομιλιών ανάμεσα στον Κρατικό Γραμματέα⁶ Εξωτερικών Υποθέσεων Κότσα Πόποβιτς (Κοτσα Ρορονιό) και τον Υπουργό Εξωτερικών της Ελλάδος Ε. Αβέρωφ, που έλαβαν χώρα στην Αθήνα από την 1η μέχρι 3η Δεκεμβρίου του 1962, με αφορμή την ανεπίσημη επίσκεψη του Κρατικού Γραμματέα Κ. Πόποβιτς, κατά την επιστροφή του από το Κάιρο.

Συμφωνήθηκε, ύστερα από σχετική πρόταση του Υπουργού Αβέρωφ, να συναντηθούν οι δύο υπουργοί την Κυριακή 2 Δεκεμβρίου 1962, στην κατοικία του Υπουργού Αβέρωφ, στην Κηφισιά της Αθήνας. Στις συνομιλίες συμμετείχαν, από τη γιουγκοσλαβική πλευρά: ο Κρατικός Γραμματέας Κότσα Πόποβιτς και ο Πρέσβης Πέκο Δάπτσεβιτς (Pecko Darčević)⁷. Από την ελληνική πλευρά,

1962–1995. Από τη σιωπή στη λαϊκή διπλωματία (Καστανιώτης: Αθήνα 2012), σσ. 334–343.

4 «Σημείωμα του γιουγκοσλάβου υπουργού Εξωτερικών Κότσα Πόποβιτς για την κατ' ιδίαν συνομιλία που είχε με τον Έλληνα πρωθυπουργό Ευάγγελο Αβέρωφ για το Μακεδονικό Ζήτημα στα νησιά Μπριόνι», 9.7.1960, έγγρ. 42, στο *Το Μακεδονικό και η Γιουγκοσλαβία. Πλήρη τα απόρρητα γιουγκοσλαβικά έγγραφα 1950–1967*, επιμ. Κ. Κατσάνος –Στ. Μαυρογένη (Αδ. Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη 2009), σ. 166.

5 Βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Ελληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες (1950–2008)», στο Ιωάννης Στεφανίδης, Βλάσης Βλασίδης και Ε. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (Πατάκης: Αθήνα 2008), σελ. 355–418.

6 Εδώ ως Κρατικό Γραμματέα εννοεί τον Υπουργό Εξωτερικών, ένας τίτλος που θα χρησιμοποιείτο από το Βελιγράδι μόνο μετά την πτώση του κομμουνισμού.

7 Πρέσβης της Γιουγκοσλαβίας στην Αθήνα από το 1961.

στις συζητήσεις συμμετείχαν, εκτός από τον Υπουργό Αβέρωφ: ο Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών Ι. Α. Τζιρβάς και ο Έλληνας Πρόεδρος στο Βελιγράδι Δ. Νικολαρεϊζής⁸. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης ήταν παρόντες -από την ελληνική πλευρά- ο Διευθυντής Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών [Κωνσταντίνος] Χειμαριός, ενώ από την γιουγκοσλαβική πλευρά, ο Πρώτος Γραμματέας της Πρεσβείας, ο Τζ. Σμίλιανιτς (Dj. Smiljanić).

Το πρώτο μέρος των συνομιλιών είναι αφιερωμένο στην ανταλλαγή απόψεων και πληροφοριών πάνω σε ορισμένα επίκαιρα θέματα. Στο δεύτερο μέρος, οι συνομιλίες έχουν ως αντικείμενο κάποια προβλήματα στις διμερείς σχέσεις.

I.

Στις τοποθετήσεις του, ο Αβέρωφ επικεντρώνεται στο θέμα της αποπυρηνικοποιημένης περιοχής στα Βαλκάνια και στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.

1. Το ζήτημα των αποπυρηνικοποιημένων περιοχών, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια.

Στην προσέγγιση του ο Αβέρωφ τονίζει ότι [η ελληνική πλευρά] συμβάλλει σε ένα βαθμιαία ελεγχόμενο αφοπλισμό. Μέχρι να σημειωθούν αποτελέσματα προς αυτήν την κατεύθυνση, με πραγματικές εγγυήσεις για ασφάλεια, η στάση [της ελληνικής κυβέρνησης] απέναντι στην ιδέα του εδαφικού αφοπλισμού παραμένει επιφυλακτική, όπως και απέναντι στη βαλκανική αποπυρηνικοποιημένη (ή αντίστοιχη) περιοχή. Παρ' όλα αυτά, οι τωρινές επαφές ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις δίνουν την ελπίδα ότι θα μπορέσουν να δημιουργηθούν εκείνες οι συνθήκες, υπό τις οποίες θα edύνατο να εξελιχθεί η στάση τους⁹.

⁸ Πρόεδρος της Ελλάδας στο Βελιγράδι μεταξύ 1960 και 1964.

⁹ Οι συζητήσεις γύρω από το θέμα στην Ελλάδα κορυφώθηκαν το 1957-1961. Να επισημανθεί ότι το ΝΑΤΟ απέρριπτε την προοπτική συγχρότησης αποπυρηνικοποιημένων ζωνών στη Μεσόγειο και την Ευρώπη, θέση την οποία υιοθέτησαν οι κυβερνήσεις της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ) αλλά με την οποία θα διαφωνούσε η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) και πολιτικοί όπως ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης, ο οποίος

Κατόπιν των δηλώσεων του Κ. Πόποβιτς για τις απόψεις μας πάνω σε αυτά τα θέματα, συμπεριλαμβανομένων και των διαφορών ανάλογα με τις περιοχές για τις οποίες γίνεται λόγος (Κεντρική Ευρώπη, Αφρική, Λατινική Αμερική, Ασία), ιδιαίτερα όσον αφορά την περιοχή των Βαλκανίων (στην ουσία ήδη εξαρχής δεν είμαστε ενάντιοι με θετικό τρόπο βλέπουμε την ιδέα, πλησιάζοντας τη στα πλαίσια μιας ευρύτερης προσπάθειας προς την κατεύθυνση του αφοπλισμού. Για την πραγμάτωση αυτού του σχεδίου είναι αναγκαίο να ληφθούν υπ' όψιν οι απόψεις όλων των ενδιαφερόμενων, όπως και της Ελλάδος. Δεν χειριζόμαστε αυτό το θέμα με προπαγάνδα, θεωρούμε πως για να υπάρξει πρόοδος είναι απαραίτητες οι υποχωρήσεις, χωρίς όμως να χρειάζεται να προηγηθεί ο αφοπλισμός, κ.λπ.), ο Αβέρωφ συμπεραίνει πως οι σεβαστές στάσεις δεν απέχουν και τόσο η μία από την άλλη, στη ουσία είναι ταυτόσημες – και εκείνοι είναι υπέρ του αφοπλισμού, η αποπυρηνικοποίηση της Αφρικής ήδη τους φαίνεται πιθανή, ενώ όσον αφορά τα Βαλκάνια, αν είχαν πραγματικές εγγυήσεις για την ασφάλεια, τότε θα ήταν υπέρ όχι μόνο της ιδέας αλλά και της πραγμάτωσής της.

Η συζήτηση αυτή ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα, από τη δική μας πλευρά, ότι κάποια αλλαγή ήδη υπάρχει, κι αυτό φαίνεται απ' το γεγονός ότι εμείς δεν θέλουμε να υπάρχει αναμονή, διότι αυτή η ενέργεια θα συνεισφέρει στην εξομάλυνση των σχέσεων και στον αφοπλισμό, και ούτω καθ' εξής.

Ο Αβέρωφ από τη δική του πλευρά, επιστώντας την προσοχή στις επαφές των μεγάλων δυνάμεων, θέλει να αναδείξει, μέσω της πιθανότητας για ευρύτερη συμφωνία, και κατόπιν του προηγούμενου στην Κούβα, την πιθανότητα για την ανάπτυξη και της δικής τους στάσης.

υποστήριξε τη λύση αυτή ως μέρος μιας νέας πολιτικής που προέβλεπε τη σύσφιξη των σχέσεων της Ελλάδας με την Ανατολή. Lykourgos Kourkouvelas, «Denuclearization in NATO's Southern Front. The Western Alliance Reactions to Soviet Proposals, 1957-1963», *Journal of Cold War Studies*, τ. 14, 2012, σσ. 197-215 και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο Ψυχρός Πόλεμος ως κρίση εκσυγχρονισμού: υπέρβαση κρίσεων και ελληνική εμπειρία, 1932-1959», *Η Ελλάδα, η Δύση και η Μεσόγειος 1945-1962. Νέες ερευνητικές προσεγγίσεις*, επιμ. Κ. Μπότσιου και Γ. Σακκάς (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 2015), σσ. 28-29.

2. Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις.

Στη συνέχεια, ο Αβέρωφ μιλάει για τις ανησυχίες τους, σχετικά με τη διαρκή στρατιωτική ενδυνάμωση της Βουλγαρίας¹⁰. Δεν υπονοεί πως οι Βούλγαροι σκοπεύουν να επιτεθούν [την Ελλάδα]. Μάλιστα αυτοδιορθώνεται και επισημαίνει πως στην ουσία όλα αυτά δεν ανησυχούν [την ελληνική πλευρά], αλλά της προκαλεί το ενδιαφέρον το γεγονός πως με την κάθε ενδυνάμωση της ελληνικής στρατιωτικής ισχύος, οι Βούλγαροι απαντούν με μια ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση της δικής τους. (Αστεειυόμενος, ο Κ. Πόποβιτς σημείωσε πως αυτό θα ήταν ίσως για τους Έλληνες αιτία, να

10 Ένα κρίσιμο ζήτημα ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σόφια αφορούσε το θέμα των βουλγαρικών επανορθώσεων από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως είχαν οριστεί στη Διάσκεψη των Παρισίων, το οποίο η ελληνική πλευρά έθετε από το 1948 και η επίλυση του οποίου εθεωρείτο συνυφασμένη με την εγκατάλειψη της βουλγαρικής αναθεωρητικής πολιτικής έναντι της Ελλάδος. Οι αρχικές ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις προσέκρουσαν στη μαξιμαλιστική διασύνδεση των επανορθώσεων με την παροχή στη Βουλγαρία εμπορικού διεξόδου στο Αιγαίο ενώ από το καλοκαίρι οι διμερείς σχέσεις επιδεινώθηκαν, με την Αθήνα να βρίσκεται σε επιφυλακή για το ενδεχόμενο περιφερειακής σύρραξης στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Το 1961-1962, αντιδρώντας στην προσέγγιση μεταξύ της Μόσχας και του Βελιγραδίου, η Βουλγαρία προμηθεύτηκε εξοπλισμό από την ΕΣΣΔ και ταυτόχρονα έκανε άνοιγμα στην Αθήνα, με την οποία υπέγραψε μια εμπορική συμφωνία που διπλασίασε το εμπόριο ανάμεσα στις δύο χώρες. Η διεκκυστίνδα στο θέμα των αποζημιώσεων θα συνεχιζόταν μέχρι τον Ιούνιο του 1964, επί κυβερνήσεως Γ. Παπανδρέου, όταν οι δύο πλευρές θα κατέληγαν σε συμφωνία-πακέτο η οποία θα βασιζόταν σε προτάσεις που είχε υποβάλει ο Αβέρωφ τον Απρίλιο του 1962. Για τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις βλ. αναλυτικά Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές Χώρες, 1950-1967*, τ. α΄, Οδυσσέας, 1991, σσ. 82-101, Evanthis Hatzivassiliou, «Negotiating with the enemy: the normalization of Greek-Bulgarian relations, 1960-1964», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, τ. 4, 2004, σσ. 140-161, Αρετή Νασιριδίου, «Ο 'εκ Βορρά κίνδυνος': ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, 1961-1963», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2020, σσ. 19-46, Σπυρίδων Σφέτας, «Η Βουλγαρία και το Μακεδονικό Ζήτημα (1950-1967)», Το Μακεδονικό στα ξένα αρχεία. Απόρρητα έγγραφα Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας (1950-1967), Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών / Μίλητος, 2008, σσ. 121-184.

μην ενισχύουν περαιτέρω την στρατιωτική τους δύναμη). Ύστερα, ο Αβέρωφ δηλώνει πως η Βουλγαρία δεν έχει κανέναν λόγο να φοβάται πιθανή επίθεση από την πλευρά της Ελλάδος. Επαναλαμβάνει πως όλα αυτά δεν ανησυχούν [την ελληνική πλευρά], αλλά εγείρουν ορισμένα ερωτήματα. Αυτό υποχρεώνει [την ελληνική κυβέρνηση] να δημιουργεί οχυρώσεις, κάτι που επιφέρει ένα σημαντικό οικονομικό βάρος, ενώ και οι πολιτικές επιπτώσεις είναι αρνητικές.

Ο Κότσα Πόποβιτς, χωρίς να εμπλέκεται σε αυτό το θέμα, σημειώνει αστεειυόμενος πως από την εξέλιξη της πολιτικής κατάστασης δεν προβλέπει το ενδεχόμενο κάποιας σύρραξης στα Βαλκάνια, διότι τότε θα μπορούσαμε εμείς να είμαστε πολύ πιο ανήσυχοι από εκείνους, λαμβάνοντας υπ' όψιν το γεγονός ότι δεν ανήκουμε σε κανένα μπλοκ, κ.λπ. Επίσης, έχουμε μέσα από ένα ευρύτερο πρίσμα την αίσθηση ότι η βελτίωση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων σε αυτό το στάδιο είχε θετική εξέλιξη στα Βαλκάνια, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ τονίζει πως ειλικρινά επιθυμούν να βελτιωθούν οι σχέσεις αυτές. Με τον Ταραμπάνοβ (Tarabanov) είχε δύο συναντήσεις, όπου μέσω της προσπάθειας του να υποδείξει κάποιες υποχωρήσεις σχετικά με το ποσό της αποζημίωσης, ήθελε να εξασφαλίσει τη συνέχιση του διαλόγου ούτως ώστε να επιτευχθεί η επίλυση των διαφορών. Παρ' όλα αυτά, οι Βούλγαροι παραμένουν άκρως αρνητικοί σε ό, τι αφορά το ζήτημα της αποζημίωσης. Υποθέτοντας ότι οι Βούλγαροι ίσως να φοβούνται πως οι Έλληνες, μόλις λάβουν το ποσό της αποζημίωσης, δεν θα ενδιαφέρονται πλέον για την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων, τα οποία απασχολούν τους Βούλγαρους, ο Αβέρωφ έπαψε πλέον να χειρίζεται το θέμα της αποζημίωσης ως προϋπόθεση για την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων και πρότεινε να υπογραφούν όλα ταυτόχρονα ως μια είδους συμφωνία-πακέτο (package deal). Σχετικά με το ζήτημα του ποσού, [ο Αβέρωφ] μείωσε, με δική του ευθύνη, την ελληνική αξίωση για το 50 % της ονομαστικής αξίας.

Παραεμπιπτόντως, αναφέρει πως ο Ραπάτσκι (Rapacki) του έλεγε ότι οι Βούλγαροι δεν θέλουν να πληρώσουν την αποζημίωση για λόγους θεμελιωδών αρχών.

Οι Έλληνες συνεχίζουν να ενδιαφέρονται για τη ρύθμιση των σχέσεων με τους Βούλγαρους, παρόλο που χειρίζονται το θέμα

αυτό με εντελώς διαφορετικό τρόπο από εκείνον της Γιουγκοσλαβίας, χωρίς «ξεστά αισθήματα», κ.λπ.

Στο ερώτημα του Κ. Πόποβιτς, αν ίσως έχουν σκεφτεί μια διαφορετική τακτική, δεδομένου ότι το «package deal» δεν απέφερε κάποια αποτελέσματα, ο Αβέρωφ απάντησε πως οι Βούλγαροι κάποια στιγμή πρότειναν το ζήτημα της αποζημίωσης να λυθεί προσωρινά με αντίτιμο κάποιου είδους «προκαταβολής», ύψος δύο (2) εκατομμυρίων δολαρίων, η οποία θα ξεπληρωθεί σε εμπορεύματα σε διάρκεια επτά (7) ετών, πράγμα το οποίο οι Έλληνες δεν θα μπορούσαν να δεχτούν.

Συνεχίζοντας, ο Αβέρωφ δηλώνει ότι πρέπει [η Γιουγκοσλαβική πλευρά] να λάβει υπόψη της ότι, σε ό, τι αφορά τη διαμόρφωση της ελληνικής αντίληψης γύρω από το θέμα, εκείνο που τείνει να επηρεάζει [την κατάσταση] είναι η αξιοπρέπεια, έπειτα μάλιστα και από τα προηγούμενα της Ιταλίας και της Γερμανίας, καθώς επίσης και εσωτερικοί πολιτικοί παράγοντες.

Χωρίς να εμπλέκεται σε περαιτέρω συζητήσεις περί ελληνικής απόψεως, τους συντελεστές, κ.λπ., ο Κότσα Πόποβιτς παρατηρεί πως το γεγονός ότι συνδέουν τις αποζημιώσεις με την επίλυση των υπολοίπων προβλημάτων και τις θέτουν ως προϋπόθεση της επίλυσης αυτής, μπορεί να αφήσει την εντύπωση ότι οι Έλληνες δεν ενδιαφέρονται και τόσο να βελτιώσουν τις σχέσεις με την Βουλγαρία.

Ο Αβέρωφ δηλώνει πως αυτή θα ήταν μία τελείως λανθασμένη εντύπωση, και ότι η μείωση των [ελληνικών] απαιτήσεων κατά το ήμισυ αποτελεί την καλύτερη απόδειξη γι' αυτό. Με τους Ρουμάνους συνεννοούνταν ευκολότερα. Είναι αλήθεια πως υπάρχουν κάποια προβλήματα και με τους Ρουμάνους σχετικά με την τελευταία δόση, αλλά με τις προηγούμενες δύο όλα είχαν πάει καλά.

Θέλοντας να συμπληρώσει σε όσα είπε, ο Αβέρωφ αναφέρει στη συνέχεια ορισμένα ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής με στόχο να δείξει πως η Ελλάδα, μολονότι μέλος του ΝΑΤΟ, διαθέτει κάποια ελευθερία στη δραστηριότητα αυτή. Παραθέτει ως παράδειγμα την ψηφοφορία στο θέμα της Ουγγαρίας στα Ηνωμένα Έθνη, στην οποία οι Έλληνες, παρά την αντίθετη βούληση των Αμερικανών -για τους οποίους [η ελληνική πλευρά] ενδιαφέρεται αρκετά, όχι απλά για λόγους ασφάλειας, αλλά και για οικονομικούς λόγους- συγκρατήθηκαν να ψηφίσουν.

Θέλοντας να τονίσει ότι η [ελληνική] πολιτική διέπεται από αρχές, αναφέρει και τις σχέσεις [της Ελλάδος] με την UAR (Αραβική Δημοκρατία της Αιγύπτου), τις επιπλοκές που σχετίζονται με τους Έλληνες οι οποίοι είναι αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την Αίγυπτο, κ.λπ. Αναφέρει ότι, σχετικά με αυτό το θέμα, είχε να αντιμετωπίσει δυσκολίες στη Βουλή, αλλά δεν επιχείρησε να διαφύγει του ρίσκου που διέτρεχε «να του σπάσει τον λαϊμό» η αντιπολίτευση – η άποψη του ήταν πως δεν μπορεί να αφαιρεθεί το δικαίωμα από την UAR να κάνει τροποποιήσεις τις οποίες κατά την κρίση τους θεωρούν αναγκαίες, πως το πρόβλημα στην ουσία καταλήγει στο θέμα της αποζημίωσης, πως ακόμα και σε αυτό ήταν αρκετά «ελαστικός», κ.λπ. Στο ερώτημα πόσοι ακόμα Έλληνες υπάρχουν στην Αίγυπτο, ο Αβέρωφ αναφέρει περίπου 30.000, έναντι των 140.000 που διέμεναν εκεί πριν από τον πόλεμο.

Σχετικά με τις σχέσεις [της Ελλάδος] με την Τουρκία, αναφέρει ότι σε γενικές γραμμές είναι καλές.

Από τη δική του πλευρά, ο Κότσα Πόποβιτς συνοπτικά περιγράφει την κατάσταση και τις προσδοκίες σε ό, τι αφορά τις ΗΠΑ (αναστολή στην εφαρμογή της διάταξης περί του πιο ισχυρού έθνους). Στο ερώτημα του Αβέρωφ, ο Κ. Πόποβιτς με λίγα λόγια αναφέρει και ποιες είναι οι συγκεκριμένες επιπτώσεις αυτών των μέτρων, στις ανταλλαγές με τις ΗΠΑ (η αύξηση του δασμολογίου που ήδη έχει γίνει στα εμπορεύματα κατά 30–300%, κ.λπ.).

Με τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, οι σχέσεις είναι, κατά κύριο λόγο, καλές. Μετά την επίλυση του προβλήματος με την Αλγερία, ακόμα και οι σχέσεις με την Γαλλία σημείωσαν πρόοδο, ενώ με την Ιταλία, είναι γνωστό πως τα τελευταία χρόνια έχει διαμορφωθεί ένα ιδιαίτερα ευνοϊκό κλίμα στις διμερείς σχέσεις.

Και με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης τα πράγματα έχουν βελτιωθεί, γεγονός που είναι επίσης θετικό. Παρ' όλες τις προσπάθειές μας όμως, όσον αφορά την Κίνα και την Αλβανία, δεν υπήρξαν αποτελέσματα. Αντιλαμβανόμενοι [την κατάσταση] από μία άλλη οπτική, λυπούμαστε που οι σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών χωρών παραμένουν έτσι. Ακριβώς γι' αυτό το λόγο δεν εγκαταλείπουμε τις προσπάθειες – πράγμα το οποίο ούτως ή άλλως αναφέρεται στην επιστολή που πρόσφατα αποστείλαμε στην κινεζική κυβέρνηση.

II.

Το δεύτερο μέρος της συζήτησης στρέφεται σε διμερή ζητήματα, ιδιαίτερα σε ζητήματα που αφορούν τις σχέσεις και την κατάσταση του λεγόμενου «Μακεδονικού ζητήματος».

Ανοίγοντας τη συζήτηση, ο Αβέρωφ τονίζει ότι στην ουσία δεν υφίστανται μεγάλες δυσκολίες και ότι δεν συντρέχει λόγος μηβελτίωσης των σχέσεων στο σύνολό τους. Η ελληνική στρατιωτική αντιπροσωπεία –κάποια μέλη της οποίας είναι τα δυνάμει μελλοντικά διοικητικά στελέχη του Γενικού Επιτελείου– επισκέφτηκε πρόσφατα τη Γιουγκοσλαβία και επέστρεψε με τις καλύτερες εντυπώσεις. Η εμπορική αντιπροσωπεία, η οποία είχε μετάσχει στη συνεδρίαση του μικτού συμβουλίου εμπορικών συνεργασιών, επίσης επέστρεψε ιδιαίτερα ευχαριστημένη, τόσο από την υποδοχή που είχε, όσο και με τα αποτελέσματα της συνεδρίασης. Σχετικά με αυτό, δεν πιστεύει ότι η αντιπροσώπευση της Ελλάδας στη ΖΤ επιδρά αρνητικά στις εμπορικές σχέσεις. Ακόμα και αν υπήρχαν κάποια σοβαρότερα προβλήματα σχετικά με την ΖΤ, πιστεύει πως θα μπορούσαν να μετατρέψουν τα αρνητικά στοιχεία σε θετικά –έτσι, ακόμα και από αυτή την άποψη, θεωρεί ότι δεν συντρέχει λόγος για απαισιοδοξία.

Με άλλα λόγια, το μόνο πρόβλημα που υπάρχει στις σχέσεις είναι εκείνο το «άλλο ζήτημα» (το Μακεδονικό ζήτημα), το οποίο και τον τελευταίο καιρό απασχολεί [την ελληνική πλευρά].¹¹ Τα

11 Για το ιστορικό της ελληνογιουγκοσλαβικής διένεξης στη δεκαετία του 1960, βλ. αναλυτικά Σφέτας, 2007, Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης, «Επώδυνη γειτονία, Οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις στη σκιά του Μακεδονικού Ζητήματος (1960-1962)», *Η «σύντομη» δεκαετία του 1960. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, επιμ. Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Σεφεριάδης και Ευάνθης Χατζηβασιλείου, 2008, σσ. 267-284, Καλπαδάκης 2012, σσ. 15-30, Ευάγγελος Κωφός, «Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η αντιμετώπιση του μακεδονικού ζητήματος», *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η βόρεια Ελλάδα*, επιμ. Ε. Χατζηβασιλείου και Χ. Χρηστίδη, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής / Πατάκης, 2006, σσ. 120-142, Spyridon Sfetas, «In the shadow of the Macedonian issue international realignments and Balkan repercussions: From the Greek-Yugoslav agreements of 18 June 1959 to the 1960 crisis in relations between Athens and Belgrade January», *Balkanica*, τ. 39, 2008, σσ. 189-197.

τελευταία δύο χρόνια, η ελληνική κυβέρνηση υπέστη μια σειρά από «ψυχρολουσίες», γεγονός που δυσχέρανε τις καλές σχέσεις που η ελληνική πλευρά ειλικρινώς αναζητά. Ακόμα και ο ίδιος ο Αβέρωφ έχει διαψευστεί τόσες φορές σχετικά με το θέμα, που άρχισε να είναι επιφυλακτικός.

Ο ίδιος αντιμετωπίζει αυτό το πρόβλημα με δύο τρόπους – με συναισθηματισμό (αντίδραση της κοινής γνώμης, εσωτερικές πολιτικές επιπλοκές), αλλά και με αντικειμενικότητα. Όσον αφορά το δεύτερο, υπάρχουν ορισμένα γεγονότα τα οποία ανησυχούν όχι μόνο τους ανενήμερωτους, αλλά ακόμα και τους ενημερωμένους. Με άλλα λόγια, αυτό που τα τελευταία χρόνια δημιουργούσε μόνο ερωτηματικά σε αυτούς, μετατράπηκε τον τελευταίο καιρό σε υπαρκτό πρόβλημα.

Σχετικά με αυτό, υπενθυμίζει το μήνυμα που είχε στείλει από τη Νέα Υόρκη προς τον κρατικό γραμματέα Κ. Πόποβιτς, και τις προσπάθειες που είχε καταβάλει για τη σταθεροποίηση των σχέσεων.

Ο Κότσα Πόποβιτς παρατηρεί ότι η κατάσταση είναι αρκετά σαφής. Είναι απαραίτητη η αμοιβαία προσπάθεια, ένα είδος «αλληλοβοήθειας» στην αντιμετώπιση του ζητήματος.

Το ιστορικό είναι γνωστό, όπως γνωστά είναι και τα ευρύτερα συμφέροντα, βάσει των οποίων προσεγγίζουμε τις σχέσεις. Ουσιαστικά, εκείνο που προσλαμβάνεται ως «Μακεδονικό ζήτημα», αποτελεί μία ξεχωριστή, σοβαρή δυσκολία.

Για την αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος, θα πρέπει να ξεκινήσουμε από τα ακόλουθα συμπεράσματα:

- υπάρχει μεγάλο χάσμα στις απόψεις και αυτό πρέπει να αναγνωρισθεί
- η προσδοκία ότι κάποια από τις δύο πλευρές θα αλλάξει τη στάση της αποτελεί μια αυταπάτη, και αυτή είναι η πραγματικότητα,
- ωστόσο, προφανές είναι πως τα ευρύτερα [διμερή] συμφέροντα καθιστούν εφικτή και επιτάσσουν την προσπάθεια αυτού του προβλήματος.

Στην πραγματικότητα, αν είναι να αντιμετωπιστεί αντικειμενικά το θέμα, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι από την ελληνική πλευρά εκφράστηκαν περισσότερες απόψεις (άρθρα στις εφημερίδες, διάφορα δημοσιεύματα, Τύπος, κ.λπ.) ενώ [υπήρξαν] και τάσεις για αξιολόγηση, υπερβολή και παρερμηνευση των δεδομένων

και των λεπτομερειών, που στην ουσία δεν έχουν την αξία που τους αποδίδεται.

Ακόμη και τώρα, με αφορμή τη διαμονή του Κ. Πόποβιτς στην Αθήνα, ο Τύπος αναφέρονται και πάλι στο «πρόβλημα», το αντιστρέφουν και απεικονίζουν τα πράγματα με τρόπο που σε καμία περίπτωση δεν ωφελεί [την κατάσταση].

Έχει προσαφθεί στον κ. Πόποβιτς, π.χ., ότι στο Κάιρο, πριν την αναχώρησή του, είχε δηλώσει πως οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις είναι «εξαιρετικά καλές», μάλλον για να μπορέσει [ο Τύπος] ύστερα να προσθέσει πως οι σχέσεις στην πραγματικότητα δεν είναι καλές, τουλάχιστον μέχρις ότου η Γιουγκοσλαβία να «διορθώσει» τη στάση της στο «Μακεδονικό ζήτημα».

Στην ουσία, ενδεχομένως ένας από τους λόγους που συνέβαλαν στη δημιουργία των περιπλοκών, να είναι το γεγονός πως οι Έλληνες παλαιότερα είχαν συνηθίσει στην αποσιώπηση [του θέματος] από τη γιουγκοσλαβική πλευρά.

Έπειτα, πιθανώς να υπάρχει μεγάλη υποκρισία (προϊόν των αρνητικών δημοσιευμάτων του Τύπου) στην επιμονή περί «υπερευαισθησίας» της ελληνικής κοινής γνώμης σχετικά με το Μακεδονικό. Ενδεχομένως μέσα από μια συζήτηση με απλούς ανθρώπους, οι οποίοι δεν επηρεάζονται από τα δημοσιεύματα του Τύπου, θα μπορούσε κανείς να βγάλει συμπεράσματα πιο κοντά στην πραγματικότητα για τις ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις, συμπεριλαμβανομένου και του ζητήματος των μειονοτήτων.

Κατά τ' άλλα, σε αντίθεση με τις συγκρατημένες δηλώσεις από τη [γιουγκοσλαβική] πλευρά, οι οποίες εκτός αυτού ήταν και πολύ λιγότερες, από την ελληνική πλευρά (τον Τύπο, κ.λπ.) έχουν ειπωθεί και λέγονται ακόμα βαριά πράγματα εναντίον της Γιουγκοσλαβίας, π.χ. αμφισβητείται η ύπαρξη του μακεδονικού¹² έθνους, τονίζεται ότι πρόκειται περί τεχνητού δημιουργήματος, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ δηλώνει ότι συμφωνεί σχεδόν απόλυτα με όσα ειπώθηκαν, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τον Τύπο. Επιβεβαιώνει ότι επιχείρησε με όλες του τις δυνάμεις να επηρεάσει το ύφος [των δημοσιευμάτων] - παλαιότερα το κατόρθωσε αυτό. Παρακαλεί να

12 Κάθε αναφορά στη «Μακεδονία» και τους «Μακεδόνες» αναπαράγει τη γιουγκοσλαβική θέση για την ονομασία της «Λαϊκής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» - «Σοσιαλιστική Δημοκρατία της Μακεδονίας» από το 1963.

ληφθεί υπόψη ότι πρόκειται για έναν Τύπο ο οποίος δεν υπολογίζεται καθόλου ούτε τον βασιλιά, ούτε την κυβέρνηση, κ.λπ.

Μολαταύτα, δεν συμφωνεί πως η μεγαλύτερη ευθύνη για την κατάσταση των σχέσεων ανήκει στην ελληνική πλευρά, παρόλο που αντιλαμβάνεται απολύτως και παραδέχεται την αρνητική επίδραση που έχει ο ελληνικός Τύπος. Θεωρεί ότι κάποιες δηλώσεις των ηγετών (της Γιουγκοσλαβίας), υπήρξαν, από αυτή την άποψη, μεγαλύτερης σημασίας. Είναι ενήμεροι πάνω σε μια σειρά από περιστατικά στα Σκόπια, τα οποία αδυνατούν να εκλάβουν διαφορετικά παρά μόνο ως [ενδείξεις] επεκτατικής πολιτικής. Τα τελευταία δύο χρόνια, παραδείγματος χάριν, δεν μπορούσαν να μην παρατηρήσουν την έντονη μακεδονική δραστηριότητα σε πολλές χώρες, τη δημιουργία μακεδονικών λεσχών, την έντονη προπαγάνδα στο εξωτερικό και ανάμεσα στους Έλληνες της ελληνικής Μακεδονίας, κ.λπ. Μέσα σε όλα αυτά, είναι δύσκολο να μην διακρίνει κανείς μια συγκεκριμένη πολιτική, που τους ανησυχεί. Παρακολουθώντας το απ' έξω, δημιουργείται η εντύπωση ότι τις τελευταίες εβδομάδες υπήρξε μια «χαλάρωση της έντασης» σε ό,τι αφορά το «Μακεδονικό ζήτημα». Υπήρξε μια ύφεση στον Τύπο σχετικά με αυτό το θέμα, κ.λπ. Ωστόσο, το ίδιο συμπέρασμα δεν μπορεί να εξαχθεί και για τις δραστηριότητες που ενδεχομένως να διαφεύγουν της προσοχής της γιουγκοσλαβικής πλευράς, την προπαγάνδα στο εξωτερικό κ.λπ., που έχουν αναπτυχθεί ιδιαίτερα τα τελευταία δύο χρόνια. Αντιμέτωπη με αυτή τη δραστηριότητα, που επιδεικνύει όλα τα γνωρίσματα μιας επεκτατικής πολιτικής, ταυτόχρονα η ελληνική πλευρά δεν μπορεί παρά να ανησυχεί και για το γεγονός ότι μια γλωσσική μειονότητα¹³ έχει συγκροτηθεί κατά κύριο λόγο στην περιοχή κοντά στα βουλγαρικά σύνορα, αλλά και για το ότι οι ίδιοι οι Βούλγαροι προβάλλουν αξιώσεις πάνω σε αυτούς τους πληθυσμούς.

Όταν όλα αυτά ληφθούν υπ' όψιν, πιθανώς να καταστεί πλέον σαφές γιατί ο ελληνικός Τύπος γίνεται τόσο δορυμικός και συναισθηματικός κατά την αναφορά αυτού του ζητήματος.

Μια συζήτηση με τους ανθρώπους θα έδειχνε ότι κάθε Έλληνας θέλει την φιλία με την Γιουγκοσλαβία – αλλά αν αναφέρουμε το θέμα της μειονότητας, κάθε ένας απ' αυτούς θα έλεγε επίσης πως

13 Υπογράμμιση στο πρωτότυπο κείμενο.

αυτό είναι επικίνδυνο θέμα. Ενώ ο Τύπος καθοδηγείται, στην ουσία, από αυτή την γνώμη η οποία υπερισχύει.

Εντούτοις, παρ' όλα αυτά ο Αβέρωφ θα συνεχίσει τις προσπάθειές του, θα επηρεάζει τον Τύπο, κ.λπ. Το γνώριζε και το γνωρίζει ότι με αυτόν τον τρόπο «σπάει τον ίδιο του τον λαϊμό», αλλά παραμένει πιστός στην πολιτική που υποστηρίζει τα περί ελληνογιουγκοσλαβικής φιλίας. Η στήριξη που παρέχει στη Γιουγκοσλαβία είχε ήδη ως αποτέλεσμα να μειωθεί η ευχέρεια ελιγμών του στο εσωτερικό της Κυβέρνησης, διότι η ανάπτυξη των σχέσεων με την Γιουγκοσλαβία, ύστερα από τα συμβάντα των δύο τελευταίων χρόνων, έγινε σε μια περίοδο που εκείνος είχε την ευθύνη για την εξωτερική πολιτική, κ.λπ.

[Ο ίδιος] βρέθηκε συχνά σε αμήχανη θέση. Τα κυριότερα σφάλματα που του προσάπτονται αφορούν: την Κύπρο,¹⁴ τη Γιουγκοσλαβία (το θέμα της ΜΡ¹⁵), την Αραβική Δημοκρατία της Αιγύπτου (την τύχη της ελληνικής παροικίας)¹⁶. Παρ' όλα αυτά εκείνος δεν υποχωρεί, αλλά δηλώνει ότι δεν του είναι καθόλου εύκολο - ακόμη και ενώπιον δημοσιογράφων, οι οποίοι συχνά τον φέρνουν σε δύσκολη θέση (σχετικά με την Γιουγκοσλαβία), επικαλούμενοι κάποια δεδομένα απέναντι στα οποία δεν έχει κάτι να αντιτάξει.

Αληθεύει ότι στην Ελλάδα κυριαρχεί η γενικότερη αντίληψη ότι το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, και ο Αβέρωφ καταλαβαίνει πως αυτό τους ερεθίζει. Όμως, τονίζει πως ούτε αυτός, αλλά ούτε και η κυβέρνηση σε καμία περίπτωση δεν εξέφρασαν αυτή τη γνώμη - δηλαδή πως το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, παρόλο που η πίεση της αντιπολίτευσης ήταν και παραμένει έντονη.

14 Αναφέρεται στις ενδοελληνικές αντιδράσεις που προκάλεσαν οι συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο διάλογος Γιώργου Σεφέρη - Ευάγγελου Αβέρωφ. Οι συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου*, Πατάκης, 2019.

15 ΜΡ = Αστυνομία [ΣτΕ].

16 Για τις ελληνοαιγυπτιακές σχέσεις και τους ελληνικούς χειρισμούς αναφορικά με την ελληνική παροικία στην περίοδο της κρίσης του Σουέζ, βλ. Άννα Ι. Κωνσταντινίδου, «Ο ρόλος της Διασποράς στη χώρα υποδοχής Η πορεία της ελληνικής Παροικίας στην Αίγυπτο», Διδακτορικό διατριβή, ΑΠΘ, 2015, σσ. 85-88, Ιωάννης Χασιώτης, «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος Ελληνισμός», *Ιστορία των Ελληνικού Έθνους*, τ. ιστ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 525-527.

Συμφωνεί ότι είναι απαραίτητο [για την ελληνική κυβέρνηση] να σταματήσει ο ελληνικός Τύπος να γράφει για το «Μακεδονικό ζήτημα». Πάντως, παρακαλεί να κατανοήσουμε πως οι δυνάμεις τους σε αυτό το πεδίο, αν και υπαρκτές, δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρές. Σχετικά με αυτό, αναφέρει πως στο παρελθόν ήδη είχε συζητήσει με την κα. Λεβαντή («Ελληνικός Βορράς») (για να αποδείξει πως όλα αυτά δεν είναι τόσο εύκολα και συγχρόνως να δηλώσει πως και τον τελευταίο καιρό είχε μιλήσει μαζί της, παρενθετικά αναφέρθηκε σε μία συζήτηση που είχε μαζί της πριν από είκοσι χρόνια – εκείνη τότε ήταν οχτώ ετών – πως του επιτέθηκε, κ.λπ.).

Με αυτά καταλήγει ότι είναι πρόθυμος να καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια που απαιτείται, αλλά και ότι, για να είναι εφικτό αυτό, θα χρειαστεί βοήθεια, να μην χαριστούν στον Τύπο επιχειρήματα, κ.λπ.

Απαντώντας στον Αβέρωφ, ο Κ. Πόποβιτς υπενθυμίζει ότι αφού ήδη μιλούν για «έργα», δεν μπορεί να μην αναφέρει – αν και στην ουσία δεν θέλει να επανέλθει σε αυτό το θέμα – όλα όσα γινόντουσαν από την πλευρά τους («όρκοι» και άλλα). Πιθανώς να υπήρχαν ιδιότυπες υπερβολές και από την δική μας πλευρά. Ωστόσο, είναι σίγουρο ότι η ερμηνεία κάποιων γεγονότων, από την πλευρά τους (την ελληνική), ήταν τις περισσότερες φορές αποτέλεσμα κάποιας δραματοποίησης. Παραδείγματος χάριν, το ζήτημα των λεσχών που αναφέρουν. Είναι φανερό πως πρόκειται για μία απόλυτα νόμιμη δραστηριότητα, για την οποία δεν υπάρχει κανένας λόγος να αντιδρούν.

Ωσαύτως, και εδώ δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν τα πράγματα με τα ίδια κριτήρια – διότι υπάρχουν παρόμοιες οργανώσεις που χρησιμοποιούν μεθόδους τις οποίες θεωρούμε ακόμα κι εμείς απαράδεκτες, αλλά τις οποίες δεν μπορούμε να σταματήσουμε.

Στο σχόλιό του σχετικά με την άσκηση προπαγάνδας ανάμεσα στους εργατές της Ελλάδος, ο κ. Αβέρωφ ανέφερε και τις επαφές των μελών κάποιων προεσβειών μας. Το ζήτημα είναι, το κατά πόσο είναι κι εδώ ακριβή τα στοιχεία, κ.λπ. Εντούτοις, έστω και αν υποθέσουμε πως υπήρχαν τέτοιες επαφές, αυτό δεν συνεπάγεται και την υποστήριξη παρόμοιων δραστηριοτήτων. Όσον αφορά τις επαφές με τους Μακεδόνες από την Γιουγκοσλαβία, ειδικά εκεί δεν υπάρχει χώρος για αντιρρήσεις. Με άλλα λόγια, θα ήταν καλύτερα να είναι πιο επικριτικοί απέναντι στις «πληροφορίες»,

να προσέξουν όλα αυτά να μην τους καθοδηγήσουν σε λανθασμένες εκτιμήσεις, συμπεράσματα κ.λπ.

Ο Αβέρωφ σημειώνει ότι στο Υπουργείο Εξωτερικών ακριβώς αυτό κάνουν, προσπαθούν να αξιολογήσουν τα πράγματα όσο το δυνατόν πιο αντικειμενικά, ότι έχουν τις καλύτερες διαθέσεις για να αποφευχθούν οι υπερβολές! Απορρίπτει πολλές από τις πληροφορίες τις οποίες λαμβάνει, πολλές συγκρατεί, άλλες δεν μεταφέρει, κ.λπ. Συμφωνεί ότι στην ουσία δεν έχει κάποιες αντιρροήσεις σχετικά με τις λέσχες, οι οποίες από μόνες τους είναι κάτι το φυσιολογικό. Αναρωτιούνται όμως, γιατί οι ίδιες ξεκίνησαν να διαμορφώνονται με μεγάλη ορμή την περίοδο 1961/62¹⁷. Όπως επίσης, τους λόγους για τους οποίους και η προπαγάνδα ανάμεσα στους εργάτες της Ελλάδος εμφανίστηκε μόλις προσφάτως, κ.λπ. Αναφέρει την περίπτωση των δύο λεσχών που υπάρχουν στο Τορόντο - όταν η μία διοργανώνει κάποια γιορτή, το κάνει αμέσως και η άλλη, κ.λπ. [Ο]σον αφορά τις επαφές τις οποίες ανέφερε, είναι σαφές ότι λαμβάνει υπ' όψιν μόνο ορισμένες μεμονωμένες περιπτώσεις, παραδείγματος χάριν ένα πρόσωπο το οποίο ήταν κατά τη διάρκεια του πολέμου Βούλγαρος αξιωματικός, τώρα έτεινε προς τα Σκόπια διενεργώντας προπαγάνδα μεταξύ των εργατών από την Ελλάδα, κ.λπ.

Απαντώντας, ο Κ. Πόποβιτς σημειώνει ότι δεν θα ήθελε να εμπλακεί περαιτέρω σε τέτοιου είδους συζητήσεις, ότι τελικώς τείνει στο να είναι επιφυλακτικός απέναντι σε αυτού του είδους τις «πληροφορίες», ότι σε όλα αυτά υφίσταται και το στοιχείο της υπερβολής, κ.λπ. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως δεν υπήρχαν ή δεν υπάρχουν πράγματα που ίσως να περιτεύουν, κ.λπ. Παρόλα αυτά, πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι παρόμοιες υποθέσεις, όπως π.χ. το γεγονός ότι εμμένουν με πείσμα [στη θέση] ότι το μακεδονικό έθνος δεν υπάρχει, ότι σε αυτό το θέμα ο Τύπος τους έχει την τάση να προσβάλει, να προκαλεί, κ.λπ., κατ' ανάγκη προκαλούν την αντίδραση από τη δική μας πλευρά, και τότε το θέμα διαιωνίζεται - η δική μας αντίδραση, μολονότι δικαιολογημένη, προσβάλλει αυτούς [που προβάλλουν παρόμοιους ισχυρισμούς] κ.λπ.

Σήμερα αναρωτιόμαστε εάν σφάλαμε που για τόσο καιρό τεί-

17 Για το νέο διεθνές πλαίσιο και τη συνακόλουθη άνθιση των σλαβομακεδονικών (και βουλγαρομακεδονικών) οργανώσεων της διασποράς στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, βλ. Καπαδάκης, 2012, 48-72.

ναμε στο να ελέγχουμε τον Τύπο μας, πράγμα το οποίο είχε ως αποτέλεσμα να καταστούμε εκτεθειμένοι σε αντιρρήσεις, δυσαρέσκεις, κ.λπ. στο εσωτερικό.

Όπως είναι σήμερα τα πράγματα, αν οι Έλληνες δεν καταφέρουν να ελέγξουν τον Τύπο τους, είναι σίγουρο πως δεν θα μπορέσουμε πλέον να αποτρέψουμε την παράλληλη αντίδραση του δικού μας Τύπου. Παλαιότερα, επειδή αποφεύγαμε την πολεμική μέσω του Τύπου, ήμασταν υποχρεωμένοι να κάνουμε κατά καιρούς δηλώσεις, πράγμα το οποίο ξανά – ανεξάρτητα από το πόσο εποικοδομητικά διατυπωμένες ήταν – προκαλούσε αντιδράσεις, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ παρατηρεί ότι δεν θα ήταν καλό να μη σχολιάζει ο Τύπος. Θεωρεί πως είναι πιο σημαντικό να αποφευχθούν οι δηλώσεις, κάτι που [η ελληνική πλευρά θεωρεί] δύσκολα επιτεύξιμο.

Ο Κότσα Πόποβιτς δεν συμφωνεί με αυτή την άποψη, και εκφράζει την πεποίθηση πως η κατάσταση θα ήταν ίσως πολύ δυσκολότερη αν υπήρχαν σχόλια στον Τύπο.

Ο Αβέρωφ εκφράζει τη συμφωνία του. Υπόσχεται ότι, από την πλευρά του, θα κάνει ό, τι είναι απαραίτητο για να κατευθύνει τον ελληνικό Τύπο. Αυτό όμως μπορεί να επιτευχθεί μόνο εάν υπάρξει μια κοινή πολιτική την οποία θα ακολουθήσουν στο μέλλον – να μην αναφέρεται το συγκεκριμένο ζήτημα με πράξεις ή δηλώσεις και από τις δύο πλευρές. Πιστεύει ότι, όσον αφορά το Βελιγράδι, δεν θα υπάρξουν δυσκολίες τήρησης μιας τέτοιας πολιτικής. Δεν είναι σίγουρος όμως για τα Σκόπια.

Ο Κότσα Πόποβιτς τον διακόπτει και του υπενθυμίζει τη συμφωνία στους Νήσους Μπριόνι (Brijuni) το 1960 – [εννοώντας ότι] αυτού του είδους η πολιτική χρειάζεται και την ανάλογη συμπεριφορά προς την μειονότητα. Σχετικά με αυτό, επισημαίνει στον Αβέρωφ ότι αντιλαμβανόμαστε τις διάφορες αντιλήψεις της ελληνικής πολιτικής σχετικά με τη μειονότητα – τις αναγκαστικές μεταναστεύσεις, τις διακρίσεις, κ.λπ.

Συνεχίζοντας, τονίζει τη σημασία και την ευθύνη του Τύπου, την ανάγκη να βελτιωθούν τα πράγματα [σε αυτό τον τομέα]. Και εμείς από τη δική μας πλευρά θα συνεχίσουμε την προσπάθεια ο Τύπος να μη δίνει αφορμή για σχόλια – στην ουσία θα επιμένουμε σε αντικειμενικά δημοσιεύματα. Οι δικές μας πιθανότητες για κάτι τέτοιο είναι μάλλον καλύτερες από τις δικές τους. Πι-

στεύουμε, όμως, πως μπορούν να βρουν τον τρόπο να επηρεάσουν τον Τύπο τους. Και αν δεν επιτύχουν σε αυτό, τότε θα πρέπει να γνωρίζουν πως ούτε κι εμείς θα μπορούμε να αποτρέψουμε τον σχολιασμό.

Υπογραμμίζοντας τη διάθεση τους [να προχωρήσουμε] σε μια τέτοια προσπάθεια, ο Αβέρωφ κάνει και πάλι έκκληση για βοήθεια - προκειμένου να μην υπάρξουν δημόσιες δηλώσεις και ενέργειες οι οποίες θα προκαλέσουν ελληνικές αντιδράσεις.

Θέλοντας να διευκρινίσει τι εννοεί λέγοντας «ενέργειες», αναφέρει ως παράδειγμα το βιβλίο των Σερρών, το οποίο είχε συζητηθεί στους διαδρόμους της διπλωματίας πριν από μερικούς μήνες. Τέτοια δημοσιεύματα συμβάλλουν στη δημιουργία ενός κλίματος στην Ελλάδα, το οποίο είναι άκρως επικίνδυνο για τις σχέσεις.

Απ' όσο γνωρίζουν, αυτή τη στιγμή ετοιμάζεται ένα βιβλίο στη Δημοκρατία της Μακεδονίας περί του ανταρτοπόλεμου στην Ελλάδα ως μέρους των απελευθερωτικών αγώνων του μακεδονικού λαού.

Το όλο θέμα, δηλαδή όλα όσα θεωρούνται ως «Μακεδονικό ζήτημα», δεν είναι τόσο σημαντικά και δεν θα ήθελε να αφήσει την εντύπωση πως του δίνεται υπερβολική σημασία. Επίσης όμως, δεν θα ήθελε ούτε να τα υποτιμήσει πολιτικά. Στην ουσία, υπάρχουν ήδη λόγοι για ανησυχία - διότι όπως και κάθε άλλη βόμβα, μπορεί να καταστρέψει τα πάντα.

Εάν αντιμετωπιστεί με έξυπνο τρόπο -σημειώνει ο Κότσα Πόποβιτς- μπορεί να παραμείνει μόνο μια «τορπίλη» χωρίς το εκρηκτικό της περιεχόμενο. Όλα αυτά, όμως, προϋποθέτουν μια δυναμική προσπάθεια κι από τις δύο πλευρές, αφού οι ενέργειες στις οποίες αναφέρεται ο Αβέρωφ γίνονταν και γίνονται κι από τις δύο πλευρές.

Ο Αβέρωφ συμφωνεί στο ότι οι προσπάθειες θα πρέπει να είναι αμοιβαίες. Εντούτοις, θέλει να τονίσει ότι δεν είναι πάντα έτσι τα πράγματα όπως [τα αντιλαμβάνεται τώρα η Γιουγκοσλαβική πλευρά]. Θυμίζει το ταξίδι που έκανε στις αρχές αυτής της χρονιάς ο Αμερικάνος δημοσιογράφος Πριμπίτσεβιτς (Prیبićević) για να διερευνήσει την κοινή γνώμη, και στον οποίο δόθηκαν όλες οι ευκαιρίες για να δει την πραγματική κατάσταση. Μεταξύ των άλλων, ο Πριμπίτσεβιτς βεβαιώθηκε ότι οι άνθρωποι αυτοί μιλούν ελεύθερα τη μητρική τους γλώσσα. Έπειτα, τα στοιχεία για την

αναγκαστική μετανάστευση από την Ελλάδα δείχνουν πως η δυναμική της μετανάστευσης από αυτές τις περιοχές είναι πιο αργή απ' ό τι στις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδας, κ.λπ.

Ο Αβέρωφ κλείνει με την επισήμανση ότι στη Ελλάδα δεν υφίστανται διακρίσεις, ακόμη και στην περίπτωση των εθνικών μειονοτήτων, όπως π.χ. προς τους Αλβανούς που ζουν στην Ελλάδα και μιλούν τη διάλεκτό τους. Ωστόσο, συμπεραίνει ο κ. Αβέρωφ, εάν διέθεταν περισσότερο χρόνο, θα μπορούσαν να επισκεφτούν από κοινού αυτές τις περιοχές ώστε να πειστούν και οι ίδιοι, κ.λπ.

Οι συζητήσεις ολοκληρώνονται με το συμπέρασμα του Αβέρωφ ότι υπάρχει κάποια συμφωνία, η οποία δεν είναι ωστόσο σαφής, και του Κ. Πόποβιτς ότι οι πιθανότητες για την εξάλειψη των υπερβολών και από τις δύο πλευρές – μολονότι θα πρέπει να αναγνωρισθεί ότι δεν πρόκειται να επιτευχθεί κάποια ιδανική κατάσταση, διότι οι μικρές, ανεπιθύμητες ενέργειες ορισμένων ατόμων πιθανώς πάντα να υπάρχουν, το σημαντικό είναι να είναι λίγες– θα εξαρτηθούν πάνω απ' όλα από τις σχέσεις, την ποιότητά τους, κ.λπ. Όσο το κλίμα και η εξέλιξη των σχέσεων βελτιώνονται, τόσο μπορούμε να υπολογίζουμε και στην άμβλυνση των προβλημάτων, των υπερβολών, κ.λπ.

Καταλήγοντας, ο Αβέρωφ προτείνει να συνταχθεί για τους ίδιους, για εσωτερική χρήση, μία φόρμουλα συμφωνίας σχετικά με το θέμα που συζητήθηκε. Δηλώνει πως είναι απαραίτητο για εκείνον [να εξαχθεί] κάποιο σχετικό συμπέρασμα – με το οποίο θα συμφωνήσουμε και εμείς – το οποίο θα μπορούσε, κατ' ανάγκη, να χρησιμοποιήσει στη Βουλή, σε εσωτερικές υποθέσεις, κ.λπ.

Για τους Έλληνες η μεγαλύτερη δυσκολία στη διατύπωση σχετιζόταν με τον τρόπο ακριβούς προσδιορισμού της κοινής στάσης, χωρίς παράλληλα να αναφερθούν στο συγκεκριμένο ζήτημα για το οποίο γίνεται λόγος. Μετά από αρκετή συζήτηση ανάμεσα στον Χειμαριό και τον Νικολαρεΐτς, ο τελευταίος βρήκε τη φόρμουλα που στον Αβέρωφ φάνηκε ως η πιο κατάλληλη.

Από τη Γιουγκοσλαβική πλευρά, η συμμετοχή στη συζήτηση περί «φόρμουλας» ήταν περισσότερο ένα είδος συνεργασίας για την ανεύρεση διατυπώσεων, αναγκαίων για την ελληνική πλευρά, δηλαδή σαν να πρόκειται για κάποιο κείμενο που προορίζεται απλά για εσωτερική κατανάλωση. Χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα να αναζητηθεί και η δική μας έγκριση, σε περίπτω-

ση που κάτι τέτοιο κριθεί απαραίτητο.

Η τελική διατύπωση ήταν η εξής:

*«Σχετικά με το αντικείμενο της διαφωνίας, που τον τελευταίο καιρό δημιουργούσε δυσκολίες στις άλλοτε καλές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία, μολονότι εμμένουν στις σεβαστές τους θέσεις, οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι η επιθυμητή ανάπτυξη των σχέσεων μεταξύ τους σε κάθε επίπεδο, επιτάσσει την αποφυγή κάθε δραστηριότητας ή εκδήλωσης που θα μπορούσε να διαταράξει αυτές τις σχέσεις».*¹⁸

Μετά το τέλος των συζητήσεων, οι οποίες διήρκεσαν τρεις ολόκληρες ώρες, ακολούθησε δείπνο στην έπαυλη του Αβέρωφ στην Κηφισιά. Εκτός από τα πρόσωπα που μετείχαν στη συζήτηση και τις συζύγους τους, στο δείπνο παρέστησαν: οι δημοσιογράφοι της εφημερίδας «Το Βήμα» Κοτσαρίδας¹⁹ με τη σύζυγό του, η κα. Βουρλούμη, ο προσωπικός γραμματέας Τύπου του βασιλιά και η αδερφή του κυρίου Αβέρωφ.

Την επόμενη μέρα, στις 3 Δεκεμβρίου, ο Αβέρωφ επισκέφτηκε τον Κρατικό γραμματέα Κ. Πόποβιτς, στην κατοικία του πρέσβη Δάπτοσεβιτς. Στην επίσκεψη αυτή τον συνόδευε μόνο ο πρέσβης Νικολαρέιτς. Με την ευκαιρία αυτή, συζητήθηκαν και άλλα διαφορετικά ζητήματα με θέμα τις διμερείς σχέσεις.

Ο Κότσα Πόποβιτς διετύπωσε μια σειρά από ερωτήσεις σχετικές με το σύστημα της βίζας, τους περιορισμούς στη μετακίνηση των Γιουγκοσλάβων πολιτών στην Ελλάδα (εγκύκλιος υπ' αριθμόν 168

18 Το γαλλικό κείμενο που συμφωνήθηκε ήταν το ακόλουθο: «SUR LE SUJET DES DÉSACCORDS QUI AVAIT CRÉÉ [LES] DERNIERS TEMPS DES DIFFICULTÉS DANS LE CADRE DES RELATIONS POSITIVES EXISTANTES, LES DEUX PARTIES BIEN MAINTENANT LEURS POSITIONS DE PRINCIPE: SONT D' ACCORD QU' IL EST DANS L' INTÉRÊT DU DÉVELOPPEMENT SOUHAITE DES RAPPORTS ENTRE LES DEUX PAYS [DANS] TOUS LES SECTEURS, D' EVITER À CE SUJET TOUTE ACTIVITÉ ET MANIFESTATION QUI POURRAÎT DE NOUVEAU TROUBLER LEURS RELATIONS».

19 Ο Ελευθέριος Ι. Κοτσαρίδας (1904-1966) ήταν διακεκριμένος βενιζελικός δημοσιογράφος.

από 6.ΧΙ.62 της Διοίκησης Τουρισμού), τις δυσκολίες στις επαφές με τους πρόσφυγες, και άλλα συναφή. Στάθηκε ιδιαίτερα στην περίπτωση του Μάρκουντοβ Μίλο (Markudon Milo). Επίσης, συζητήθηκε και το θέμα της ακύρωσης της αναστολής των συνοριακών μετακινήσεων από την ελληνική πλευρά, καθώς και οι δυσκολίες που έχουμε σχετικά με την Ι. Μονή Χιλανδαρίου Αγ. Όρους.

Σε ορισμένες από τις ερωτήσεις ο Αβέρωφ απάντησε αμέσως, και σε άλλες το απόγευμα όταν πήγε να χαιρετίσει τον Κρατικό γραμματέα, διότι λόγω της συνάντησής του με τον Καραμανλή δεν μπορούσε να μεταβεί στο αεροδρόμιο:

1. **Συνοριακές μετακινήσεις.** Θεωρούν πως οι συνθήκες δεν είναι ακόμα ευνοϊκές για να ακυρωθεί η αναστολή τους. Στο επιχείρημα ότι με την Ιταλία δεν αντιμετωπίσαμε τις ίδιες δυσκολίες όπως στην περίπτωση [της Ελλάδας], αποκρίθηκαν ότι δεν είναι η ίδια περίπτωση λόγω των «πρώην παρτιζάνων», ότι κι εμείς για ειδικούς λόγους π.χ. δεν αναγνωρίσαμε στη γερμανική μειονότητα τα ίδια δικαιώματα που αναγνωρίσαμε στις υπόλοιπες μειονότητες, κ.λπ. Αυτά τα επιχειρήματα αμφισβητήθηκαν από τη δική μας πλευρά, αλλά δεν επιμείναμε περισσότερο.
2. **Μονή Χιλανδαρίου Αγ. Όρους**²⁰. Το περασμένο έτος έδωσαν 100.000 δραχμές για έργα συντήρησης. Φέτος θα δώσουν άλλες 100.000. Αν εμείς θέλουμε να εκτελέσουμε έργα μεγαλύτερης αξίας, θα δεχτούμε εμείς προκαταβολικά να δανείσουμε τους απαραίτητους πόρους, με την προϋπόθεση να μάς επιστραφούν αργότερα.

20 Η Ιερά Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Χιλανδαρίου βρίσκεται στο Άγιο Όρος και αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα του σερβικού πολιτισμού, το οποίο το Βελιγράδι φοβόταν ότι θα περνούσε σε ελληνικό έλεγχο. Η γιουγκοσλαβική πλευρά ζήτησε να εκτελέσει εργασίες αποκατάστασης στη Μονή, ένα αίτημα στο οποίο η Αθήνα θα αντέτεινε τα κυριαρχικά της δικαιώματα. Κωνσταντίνος Κατσάνος, «Το Μακεδονικό Ζήτημα στο πλαίσιο των ελληνογιουγκοσλαβικών σχέσεων (1950-1967)», Διδακτορικό διατριβή, ΑΠΘ 2012, σ. 317.

3. **Επαφές με τους πρόσφυγες**²¹. Θα δώσουν αμέσως οδηγίες για τη διευκόλυνση των επαφών. Στην περίπτωση ατόμων τα οποία ζήτησαν άσυλο, δεν βλέπει το λόγο γιατί να μη δοθεί στους ίδιους η ευκαιρία να μιλήσουν σχετικά μ' αυτό με τον εκπρόσωπο της Πρεσβείας. (Παρενθετικά σημειώνει πως το καλοκαίρι αυτό έδωσε οδηγίες να μην επιτραπεί η είσοδος στην Ελλάδα στους πρόσφυγες από τη Γιουγκοσλαβία, οι οποίοι αυξήθηκαν σε αριθμό σε σχέση με παλαιότερα.)

4. **Η υπόθεση του καταδικασμένου Μάρκουντοβ Μίλο**. Υποσχέθηκε ότι θα μιλήσει αμέσως με τον Υπουργό Δικαιοσύνης, για να δει τι μπορεί να κάνει. (Κατά την απογευματινή επίσκεψη, είπε ότι αδυνατούσε να συναντηθεί μαζί του, ότι θα το έκανε όσο το δυνατόν πιο σύντομα και θα ανακοίνωνε τα αποτελέσματα.)

5. **Το ζήτημα της βίζας για τους Γιουγκοσλάβους πολίτες και ο περιορισμός στη μετακίνησή τους στην Ελλάδα**²². Θα λάβει τα απαραίτητα μέτρα για να μπορούν στο μέλλον να εκδίδονται αμέσως οι βίζες των Γιουγκοσλάβων υπηκόων, μέσα σε ένα εικοσιτετράωρο, χωρίς τη γνωμάτευση των κεντρικών οργάνων. Εξυπακούεται, ωστόσο, ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει για όσους βρίσκονται στη «μαύρη λίστα». Στο θέμα των περιορισμών (στη διαμονή και στη μετακίνηση στην Ελλάδα), δήλωσε ότι έστειλε ήδη αναφορά στη Διοίκηση Τουρισμού, με την υπόμνηση ότι είναι λάθος, βάσει της εγκυκλίου υπ' αριθμόν 168, να λαμβάνουν οι πολίτες της Γιουγκοσλαβίας την ίδια μεταχείριση με αυτή των ανατολικοευρωπαϊκών πολιτών.

21 Ένας μεγάλος αριθμός Ελλήνων προσφύγων είχε καταφύγει στη Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας τη δεκαετία του 1940, οι οποίοι από το 1951 ζητούσαν να δρομολογηθεί η παλιννόστησή τους. Βλ. τις απαρχές του θέματος στο *Το Μακεδονικό και η Γιουγκοσλαβία...*, Έγγρα. 5-7, 12, 20, σσ. 53-60, 76-78. 94-95.

22 Για το ζήτημα της γιουγκοσλαβικής τουριστικής ροής στην Ελλάδα, βλ. Καλπαδάκης, 2012, 19, 23, 26, 40.

Από την πλευρά τους, οι Έλληνες ανέφεραν μόνο το ζήτημα των διευκολύνσεων [που μπορούν να λάβουν] προκειμένου να καταδαφίσουν και να ξαναχτίσουν στο ίδιο οικόπεδο όπου βρίσκεται τώρα το προξενείο στα Σκόπια. Τους έχει προταθεί να ακολουθήσουν την πρέπουσα διαδικασία, και στην περίπτωση που συναντήσουν δυσκολίες να απευθυνθούν στο DSIP²³, προκειμένου να δουν τι μπορεί να γίνει.

23 Αναφέρεται στη Γιουγκοσλαβική Ομοσπονδιακή Γραμματεία για τις Εξωτερικής Υποθέσεις.